

ETİMOLOJİ XARAKTERLİ ORFOQRAFİK SƏHVLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Akif MƏMMƏDOV,

Şaban QARALOV

Respublika xüsusi internat-məktəbin müəllimləri

Etimologiya (yunanca “etimos” – əsl, mənşə; “loqos” – elm, anlayış deməkdir) sözlərin mənşəyini, inkişaf tarixini öyrənən elm mənasında işlənir. Bu terminlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində “yalançı etimologiya” mənasında **xalq etimologiyası** termini də işlənir və onun əsas xüsusiyyəti belə şərh edilir: “Forma və mənası xalqa tanış olmayan bəzi sözlər müxtəlif şəkildə təhrif edilmiş tərzdə işlədilir ki, bu hadisə dilçilikdə xalq etimologiyası adlanır” (Z.Verdiyeva və b. “Azərbaycan dilinin semasiologiyası”, Bakı, “Maarif”, 1979, səh.257). Əslində xalq etimologiyasına “forma və məzmunu xalqa tanış olmayan” sözlər yox, qismən və ya tam tanış olmayan sözlər məruz qalır. Beləliklə, “sözün tanış olan” tərəfi ona oxşar və nisbətən daha çox anlaşılan başqa sözü yada salır. Məsələn, **kommunist** sözünün “qövmi” və “nist” (fars dilində - “qohum yoxdur”) sözlərindən yarandığını güman edənlər, yəqin ki, kommunistlərin qohumbazlıq etməmək, hamını eyni gözlə görmək xüsusiyyətinə əsaslanırlar. Yaxud **yar** sözünün **yarı** sözü ilə eyni kökdən olduğunu fikirləşənlər, yəqin ki, yarın – sevgilinin bir-birindən ayrılmaz olduğunu əsas götürürlər.

Xalq etimologiyası yanlış, uydurma etimologiya olsa da, bu yanlışlığın, uydurmanın müəyyən subyektiv əsası var. Məsələn, **bəyanat** sözünün “bəyən(mək)” feilindən olması ehtimalı bu sözlərin mənaları arasındakı oxşarlıqdan irəli gəlir (**bəyanat** – bəyənilərək irəli sürülən fikir deməkdir). Demək, sözün hər cür təhrif edilmiş şəkildə tələffüzü və ya başqa sözə oxşadılması xalq etimologiyası deyil. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında verilən “şilanboy” (şlakbaum; səh.58), “yaranal” (general; səh.58), “abeşik” (obezdçik; səh.59), “urednik” (udarnik; səh.59), “düşbəre” (guşbəre; səh.61) kimi nümunələri, bircə, xalq etimologiyası ilə əlaqələndirmək doğru deyil. Adı çəkilən

ədəbiyyatda bəzən yanlış tələffüz nəticəsində hər hansı başqa bir sözə fonetik tərkibcə yaxınlaşma da xalq etimologiyasına aid edilir: “bərpa – arba”, “səment – səmənd”, “admiral – atmaralı” və s. Bizcə, **bərpa** sözünün “arba”, **admiral** sözünün “atmaralı” kimi işlədilməsi məncə yaxınlaşdırma cəhdi yox, təsadüfi səs uyğunlaşmasıdır. Xalq etimologiyası məncə yaxınlığı əsas (bu yaxınlıq bəzən uydurma olur) tutur.

Bizə elə gəlir ki, yuxarıda göstərdiyimiz hallarla əlaqədar etimologiyanı **yanlış etimologiya** termini ilə ifadə etmək, müəyyən yer və s. adları ilə bağlı əfsanəvi, nağılvari xarakter daşıyan etimoloji izahı isə **xalq etimologiyası** adı altında vermək məqsədəuyğundur; məsələn, Sumqayıt sözünün “Sum” və “qayıt”, Mingəçevir sözünün “min”, “gəl” və “çevir” sözlərindən yaranması kimi. Beləliklə, etimoloji təhlilin üç növü olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür: 1) həqiqi etimoloji təhlil (dilçilikdə bu anlayış sadəcə olaraq “etimoloji təhlil” termini ilə qeyd olunur); 2) yanlış etimoloji təhlil (burada “yanlış” sözü, bir növ, uydurma mənasında işlədilir); 3) xalq etimologiyası baxımından təhlil.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində bu məsələyə, demək olar ki, toxunulmamışdır. Prof. B.Əhmədov “Üç məsələ haqqında” adlı məqaləsində kobud və qeyri-kobud səhvləri ayıra bilmək üçün irəli sürdüyü dörd şərtədən birini belə ifadə edir: “Yazılışın səhv olması sözün mənşəyini bilməməkləmi bağlıdır? Məsələn, **aşpaz** (aşbaz), **kətxuda** (kəndxuda), **bünövrə** (binövrə) kimi sözlərin mötərizədəki kimi, yəni səhv yazılması etimologiya ilə əlaqədardır. Belə ki, şagird **kətxuda** sözünün “kənd”, **bünövrə** sözünün “bina” sözü ilə bağlı olduğunu zənn edir və səhvə yol verir” (“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1970-ci il, №2, səh.31). Doğrudan da bəzi orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasında yanlış etimologiyanın başvermə səbəblərini bilmək və onu təlimdə nəzərə almağın əhəmiyyəti az deyil. Bu sahədə məktəb təcrübəsində dəfələrlə sınaqdan keçirdiyimiz bəzi konkret nümunələrə nəzər yetirək.

1. Məlumdur ki, dildə semantik baxımdan bir-birinə yaxın olan “söz qrupları” çoxdur. Sinonimləri, yaxınmənalı sözləri və s. buna misal göstərmək olar. Hələ kiçik yaşlarından bu yaxınlığı kortəbii şəkildə dərk edən uşaq sonralar daha tez-tez

belə hallarla qarşılaşır. Bu isə bəzən yanlış uyğunlaşdırmaya gətirib çıxarır. Şagird ən çox onun üçün yeni olan sözə rast gələndə yanlış etimologiyanın təsiri altına düşür. O, rast gəldiyi hər hansı məlum olmayanı ona bənzər və özünə qismən tanış olan sözlə müqayisə edir və yanlış nəticə çıxara bilir. Əlbəttə, şagird bu yaxınlığı formal şəkildə axtarmır: onun müəyyən “əsasları” olur. Məsələn, tutaq ki, o, **təmayül** sözü ilə rastlaşır. Bilir ki, təmayül məktəblərində fənlərdən bu və ya digəri nisbətən tam, ətraflı öyrədilir. Bu əsasdan “yapışan” şagird güman edir ki, həmin söz “tam” sözündən yaranmışdır və onu “tamayül” şəklində yazmağa başlayır. Müəllim həqiqi etimoloji təhlil aparmaqla bir tərəfdən sözün şagirdə məlum olmayan məna çalarını, digər tərəfdən isə səhv yazılmış orfoqramın düzgün formasını şüurlu şəkildə mənimsədir. Müəllim sadə şəkildə izah edir ki, ərəb dilindən alınma **təmayül** sözü əslində iki hissədən ibarətdir: “tə” – “mayül”; “tə” həmin dildə sözdüzəldici ünsür kimi iştirak edir (**tədqiqat, tədris, təzad** sözlərində də belədir), “mayül” hissəsi isə ərəb dilindəki **meyl** sözü ilə eyniköklüdür. Deməli, **təmayül** əslində “müəyyən bir sahəyə meyl etmək” deməkdir.

Başqa bir misal. **Militarizm** sözünü bəzi şagirdlər imperializmin, kapitalizmin mənfi əlamətlərindən biri olduğunu bilirlər. Buna görə də belə hesab edirlər ki, həmin söz “millətçilik” anlayışı ilə bağlı olub, “milli” kökündəndir. Onu “millitarizm” şəklində yazmaları buradan irəli gəlir. Əslində isə həmin söz latın dilindəki “militari” sözü ilə eyniköklüdür; mənası “hərbi xidmət”, “hərbi güc” deməkdir. **Militarizm** isə “hərbiləşmək” mənasındadır.

Yanlış etimologiyaya əsaslanmaqla yazılışında səhvə yol verilən daha bir neçə nümunəyə diqqət yetirək.

Ədəbaz. Sözün yanlış olaraq müraciət bildirən “ədə”, “adə” ədatından olması güman edilir və “ədəbaz” şəklində yazılır. Əslində isə o, ərəb dilindəki “ədə” (iddia, təşəxxüs mənasında) və fars dilindəki “baz” (oyun) sözlərindən yaranmışdır. Demək, **ədabaz** yazılmalıdır.

Kəfkir. Sözün ikinci hissəsi **kir** kimi dərk edilir və “kəfkir” formasında yazılır. Fars dilindən olan bu sözün birinci hissəsi “kəf” *köpük* mənasındadır, “kir” isə həmin dildə *götürmək, yığmaq* mənalı feilin köküdür.

Monument. “Mono” (tək) sözündən yarandığı hesab edilir və bəzən səhv olaraq “monoment” şəklində yazılır. Əslində isə latın dilindəki “monue” (xatırlayıram) sözündən olan “monyumentum” alman dilinə, oradan isə rus dili vasitəsilə bizim dilə keçərək **monument** formasında işlənir.

Yanlış. “Yalan” sözü ilə eyniköklü hesab edilir və səhv olaraq “yalnış” formasında yazılır. Mənşə etibarilə Azərbaycan sözü olan **yanlış** “yalan”la yox, “yanıl(maq)” sözü ilə eyniköklüdür.

İkinci halda yanlış etimologiya, bir növ, şərti xarakter daşıyır. Başqa sözlə desək, burada etimoloji yanlışlıq tam yox, qismən nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi, sözün etimoloji təhlil edilməsi təkcə onun bu gün üçün gizli olan ilkin kökünü və ya mənşəcə hansı dilə mənsub olduğunu tapmaq demək deyil. Etimoloji təhlil prosesində bunlarla yanaşı, sözün inkişaf prosesində uğradığı müxtəlif dəyişikliklər (semantik, səs və s.) də işlənməlidir. Şagird də nəzərdən keçirdiyimiz hallarda, əslində sözün etimoloji kökünü düz tapır, lakin sonrakı dəyişiklikləri nəzərə almadığından orfoqrafik səhvə yol verir. Məsələn, dünyəvi sözünün “dünya” kökündən olduğunu düşünən şagird səhv etmir. Lakin həmin sözü yazarkən onun morfem bütövlüyünü saxlamağa cəhd edir və nəticədə orfoqrafik səhvə yol verir (dünyəvi – dünyavi). Bu səpkili yanlış etimologiyada bir neçə hal diqqəti cəlb edir.

a) Şagirdə hökmən etimoloji izahat vermək vacibdir ki, biz bəzən başqa dildən sözləri morfemlərə ayırmadan, yəni həmin dildə işləndiyi formada alırıq. Məsələn, ərəm mənşəli **dünyavi, tərcüman** sözlərini elə bu formada almışıq; onları kök və şəkilçiyə ayırmadan alındığı dildəki bütövlüyünü saxlamaq lazımdır. **Kimyəvi, çəhrayı** və s. alınmalar haqqında da eyni fikri söyləmək olar.

b) Bəzən isə **a** bəndində nəzərdən keçirdiyimiz halın əksi baş verir. Əgər həmin halda yanlış etimoloji təhlil sözlərin başqa dildən necə var eləcə də qəbul edilib, heç bir dəyişiklik aparılmadan yazılmasından baş verirsə, ikinci halda alınmaların dilimizin ahəng qanununa və ya başqa fonetik hadisələrə tabe edilərək yazılmasından irəli gəlir. Şagirdin burada orfoqrafik səhvə yol verməsinin əsas

səbəbi də sözün etimoloji əsas götürməsi, sonrakı dəyişmələri nəzərə almaması ilə bağlıdır. Məsələn:

İsgəndər. Əslində ərəbcədən olan “kəbir” (böyük) sözü ilə eyniköklüdür. Bu əsasda o, **İskəndər** formasında yazılmalıdır. Lakin dilimizdə belə bir fonetik hadisə mövcuddur ki, iki kar samit yanaşı gələndə onlardan biri ya düşür (bu ən çox tələffüzdə baş verir; - dost – [dos], üst - [üs] və s.), ya da **səpki, seçki** və s. sözlərində olduğu kimi, özünün cingiltili qarşılığına çevrilir. Bunu əsas tutaraq şagirdlər **İsgəndər** sözünü doğru olmayaraq **k** ilə yazırlar.

Məğrur. Əslində ərəb dilindəki “qürur” sözü ilə eyniköklüdür. Buna əsaslanan şagird onu səhv olaraq “məqrur” şəklində yazır. Lakin bu söz dilimizin müəyyən səs dəyişməsinə (q – ğ) uyğun olaraq **məğrur** şəklində qəbul olunmuşdur.

Naqqaş. Ərəb dilindəki “nəqs” sözü ilə eyniköklüdür. Onu “nəqqaş” formasında yazmaq ona görə səhvdir ki, həmin söz sonradan dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşdırılmışdır.

c) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin öz sözlərindən də bir çoxu ilkin vəziyyətini saxlamır, getdikcə müəyyən səs və semantik dəyişmələrə məruz qalır. Sözün etimoloji təhlilində bunu da hökmən nəzərə almaq lazımdır. Bəzi hallarda şagird sözün kökünü etimoloji cəhətdən düzgün müəyyən edir, lakin onun sonrakı “taleyindən” xəbərsiz olur. Məsələn, **əkiz** sözünün “iki” kökündən olması şagirdə aydındır. Sonradan bu sözün ilk səsini i - ə əvəzlənməsinə uğraması və tələffüzdə buna üstünlük verilməsi nəticəsində **əkiz** formasında yazılması qəbul edildiyi şagirdə məlum olmadığından o, həmin sözü bəzən “ikiz” formasında yazaraq səhvə yol verir. Şagird –raq şəkilçisini sifətin dərəcə şəkilçisi kimi tanıyır. Lakin həmin şəkilçinin iştirak etdiyi **gödərək** sözündə çətinliyə düşür; axı **gödərək** sözünün bütün əlamətləri onun –rək şəkilçisi ilə işləndiyini göstərir. Lakin kök (“gödək”) öz səs bütövlüyünü itirmiş, “gödə” formasına düşmüşdür... Deməli, yazıda kökü şagirdin “bərpa etmək cəhdi” yanlışdır (gödəkrək).

Məktəb təcrübəsində yanlış etimologiyanın belə bir baş vermə halı da mövcuddur: bəzən şagird Avropa mənşəli hər hansı bir sözün rus dilində ona tanış olan bu və ya digər sözdən törədiyini zənn edir. Məsələn, spartakiada məfhumunun

idmanla bağlılığı şagirdə belə bir “əsas” verir ki, onun rus dilindəki “sport” (idman) sözündən olduğunu güman etsin. Nəticədə həmin sözü “sprotakiada” şəkildə yazır. Əslində isə ilk dəfə 1928-ci ildə Sovet İttifaqında keçirilmiş kütləvi idman yarışlarına verilən bu ad qədim Roma qəhrəmanı Spartakın adı ilə bağlıdır. Yaxud **qastrol** sözünün rus dilindəki “qost” (qonaq) sözündən olduğunu əsas götürən şagird həmin sözün birinci hecasında səhvə yol verir (qostrol). Əslində isə alman dilindən olan bu sözün kökü qonaq mənasında olsa da, o dildə “qast” formasında işlənir. Həmin forma **qastrol** sözündə də saxlanmışdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1986, №1, səh. 17-20